

PETR JOKEŠ

KOŚCIOŁY FILIALNE I ICH MIEJSCE W ORGANIZACJI PARAFIALNEJ ŚREDNIOWIECZNYCH MORAW

Organizacja parafialna w średniowiecznym państwie czeskim należy do tematów mało zbadanych, co wynika z dwóch powodów: pierwszy to spadek po okresie władzy komunistycznej, kiedy badania nad historią Kościoła należały w Czechach do najbardziej tłumionych przez władze; drugim jest słaba baza źródłowa, która znacząco utrudnia badania nad tym tematem. Dotyczy to szczególnie diecezji ołomunieckiej, obejmującej w średniowieczu cały obszar Moraw, dla której nie zachowały się żadne źródła o charakterze systematycznym, takie jak rejestry dziesięcin papieskich czy protokoły wizytacji. Badacz pracujący nad rekonstrukcją sieci parafialnej jest więc skazany na żmudne poszukiwanie pojedynczych wzmianek o kościołach, rozproszonych w rozmaitych będących do dyspozycji źródłach. Wyniki dotychczasowych badań pokazują jednak, że mimo tych utrudnień baza źródłowa jest wystarczająco szeroka, by umożliwić głębsze poznanie problemu¹. W niniejszym tekście chciałbym przedstawić wyniki badań nad kościołami filialnymi, ich pozycją i funkcją w systemie parafialnym oraz ich stosunkiem do kościołów parafialnych na terenie średniowiecznych Moraw².

¹ Do najważniejszych pozycji należą starsze, ale wciąż przydatne publikacje: F. Hrubý, *Církevní zřízení v Čechách a na Moravě od X. do konce XIII. století a jeho poměr ke státu*, „Český časopis historický” 1918, 22, s. 17–53, 257–287, 385–421; 1917, 23, s. 38–73 i H.F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938. Ważna jest także: V. Novotný, *České dějiny*, t. I.3, Praha 1928, s. 326–449. Z nowszych prac należy wymienić: Z. Fiala, *Die Organisation der Kirche im Přemyslidenstaat des 10.–13. Jahrhunderts* [w:] *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, Wiesbaden 1967, s. 133–147; P. Elbel, *Husitské fary na Moravě ve světle citační listiny Jana Železného z února 1418. Příspěvek k poznání role šlechty v počátcích husitství na Moravě*, „Časopis Matice moravské” 2005, 124, s. 395–427; idem, *Die Besetzungen der Pfarreien in der Diözese Olmütz durch die päpstliche Kurie im Spätmittelalter (1389–1447)* [w:] *Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, Göttingen 2008, s. 363–515; L. Jan, *Počátky moravského křesťanství a církevní správa do doby husitské* [w:] XXVII. mikulovské sympozium 2002, Brno 2003, s. 7–20; idem, *Die Anfänge der Pfarrorganisation in Böhmen und Mähren* [w:] *Pfarreien im Mittelalter*, s. 183–199; V. Vaněk, *Rejstříky papežských desátků a možnosti jejich využití*, „Český časopis historický” 2002, 100, s. 497–521; P. Jokeš, *K otázce rekonstrukce kostelní sítě na Moravě ve 13. století (Na příkladě západní a jihozápadní Moravy)*, „Časopis Matice moravské” 2005, 124, s. 171–201.

² Niniejszy tekst wykorzystuje przede wszystkim materiał z Moraw zachodnich i południowo-zachodnich, przedstawiony w: P. Jokeš, *Vznik a vývoj farní organizace na západní a jihozápadní Moravě v předhusitském období*, Rozprawa doktorska, Brno 2009. Dostępne na http://is.muni.cz/th/82365/ff_d.

Dotychczasowa literatura czeska definiuje kościół parafialny głównie na podstawie jego wyposażenia w poszczególne szeroko rozumiane prawa parafialne: chodzi przede wszystkim o prawo udzielania chrztu i sprawowania pogrzebu, prawo wybierania dzieścin i o wyznaczenie granic parafii³. Kościół filialny w tym sensie definiowano jako kościół, który takich praw nie posiada, niekiedy z dodatkową uwagą, że kościoły filialne nie miały własnego księdza⁴.

Czy takie ujęcie problemu rzeczywiście odzwierciedla realia średniowiecznego państwa czeskiego? Analiza dostępnych źródeł pokazuje, że sytuacja jest bardziej złożona. Dotyczy to przede wszystkim chrztu i pogrzebu. Prawa te, często (choć nie zawsze) uważane za najważniejszy element odróżniający świątynie parafialne od filialnych, spotykamy bowiem także przy kościołach filialnych. Jako przykład może posłużyć dokument wydany przez biskupa ołomunieckiego Dytryka w 1286 roku, zawierający rozstrzygnięcie sporu między szlachcicem Soběhrdem z Šardic i Wernherem, proboszczem wsi Mistřín⁵. Ten ostatni, jak wynika z tekstu, czuł się zagrożony w swoich prawach przez fakt, że Soběhrd w bliskiej wsi Šardice zbudował kościół, nazywany w dokumencie najczęściej *oratorium*. Sędziami mianowano księży z bliskich miejscowości – dziekana Andrzeja, księży Dytryka i Rudgera (określonych tutaj za pomocą tytułu *plebanus*) oraz duchownego (*clericus*) Henryka. Ci postanowili, że nowy kościół-oratorium ma być filią fary w Mistřinie, a

proboszcz w Mistřinie wraz ze swoimi następcami będzie miał wolny wybór, czy chce rezydować w Mistřinie, czy w Šardicach, czyli przy kościele macierzystym albo filialnym, a do niego mianować stosowną osobę, jeżeli uzna, że woli rezydować przy kościele macierzystym; i dalej, by wyżej wspomniane oratorium, czyli kościół w Šardicach, posiadał władzę okazywania pełnej łaski chrześcijańskiego pogrzebu oraz innych sakramentów⁶.

Z tego wynika, że kościół filialny na Morawach końca XIII wieku mógł być wyposażony w prawo pogrzebu, a przypuszczalnie także chrztu – bo prawdopodobnie właśnie o ten sakrament chodzi w nieco enigmatycznym zwrocie „innych sakramentów” (dla czego konkretnie wymieniono właśnie pogrzeb, a o reszcie wspomniano tylko ogólnie, trudno powiedzieć). Tak czy inaczej z dokumentu wynika, że pogrzeb, a także jakieś niewymienione sakramenty, w tym prawdopodobnie chrzest, nie stanowiły monopolu kościołów parafialnych. Z drugiej strony z dokumentu wynika także to, że tego rodzaju pozycja kościoła filialnego nie była czymś oczywistym, ponieważ gdyby prawo udzielania sakramentów i pogrzebu należało się kościołom filialnym niejako automatycznie, biskup nie miałby powodu do podkreślania tego faktu w stosunku do kościoła w Šardicach. Sytuacja poszczególnych kościołów filialnych na Morawach była więc w owych czasach najprawdopodobniej różna i pozycja każdego konkretnego kościoła kształtowa-

³ Tak np. F. Hrubý, op. cit., s. 46, V. Novotný, op. cit., s. 358 i J. Žemlička, *Počátky Čech královských*, Praha 2002, s. 454.

⁴ J. Šilhan, *Kaple a kaplan*, „Archaeologia historica” 1981, 6, s. 249.

⁵ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (dalej CDM), Olomucii–Brünn 1845–1903, IV, nr 231, s. 302–304.

⁶ *...ipseque Wernherus et succesores eius liberam habeant facultatem in Mistrzin siue in Sardicz, circa matricem videlicet ecclesiam siue filiam residendi, et ad eam personam ydoneam presentandi, si placuerit sibi circa matricem ecclesiam residere; adicientes, ut predictum oratorium seu ecclesia in Sardicz sepulture ecclesiastice et aliorum sacramentorum exhibendi gratiam plenam habeat potestatem, ibidem.*

ła się zapewne indywidualnie. Dlatego na grupę tych kościołów raczej nie składały się dwie odrębne podgrupy „z prawami” i „bez praw”; chodziło o pewne spektrum. Na jednym jego końcu były kościoły nieposiadające właściwie żadnych praw, na drugim końcu zaś świątynie, których położenie zbliżało się do położenia kościołów parafialnych, z tym że owo położenie mogło się zmieniać w czasie.

O tym, jak mogły wyglądać konkretne zmiany w położeniu kościołów filialnych, świadczy przypadek kościoła filialnego pod wezwaniem św. Jerzego w miejscowości Strachotice, na południowy wschód od Znojma. Kościół ten powstał prawdopodobnie w XII wieku, pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1190 roku⁷. Ciekawe jest, że później Strachotice były stosunkowo ważnym ośrodkiem lokalnym – w 1342 roku margrabia Karol, późniejszy cesarz i król Karol IV, nadał im prawo targu⁸ – a mimo to, jak dowiadujemy się z dokumentu spisane w 1351 roku⁹, kościół był tylko filią fary w bliskich Valtrovicach. Właśnie wtedy jednak nastąpiły w położeniu świątyni pewne zmiany. Dokument z 1351 roku zawiera bowiem umowę między valtrovickim plebanem Ulrykiem oraz braćmi Jenčem, Benešem i Mikulášem ze Strachotic (przypuszczalnie członkami miejscowej rodziny rycerskiej). Umowa reguluje sprawę dziesięcin, ale nie tylko: strony postanowiły rozwiązać także problem polegający na tym, że w czasie powodzi (blisko płynie rzeka Dyja) nie można było dotrzeć z nowo narodzonymi dziećmi do kościoła parafialnego w Valtrovicach. W wypadku śmierci noworodka – a to niestety nie było w średniowieczu niczym wyjątkowym – dziecko umierało nieochrzczone¹⁰. Bracia Jenč, Beneš i Mikuláš podarowali więc farze winnicę, postanawiając jednocześnie, że

„...ten, kto wówczas będzie rektorem wymienionego kościoła parafialnego, niech wymienioną kaplicę w Strachoticach odwiedza bądź sam, bądź zastąpiony przez wikarego i tamże chrzci małuczkich...”¹¹

oraz że valtrovicki proboszcz lub jego zastępca będzie zobowiązany odprawiać mszę w Strachoticach cztery razy w tygodniu – w poniedziałek, środę, piątek i niedzielę¹².

Z tego wynika, że wcześniej w Strachoticach nie chrzczono (przynajmniej nie w okresie bezpośrednio poprzedzającym opisane wydarzenia) i raczej nie odprawiano mszy, o obecności księdza przy kościele nie wspominając. Ta sytuacja uległa w 1351 roku zmianie, co niewątpliwie ucieszyło miejscowych wiernych. Ciekawe jest, że dokument nie wspomina o pogrzebach – trudno jednak rozstrzygnąć, co z tego wynika: czy grzebano w Strachoticach już wcześniej, czy nie grzebano nawet później? Co do mechanizmu zmiany warto zauważyć, że jego podstawą jest transakcja majątkowa: proboszcz zobowiązuje się do poszerzenia swoich usług przy kościele filialnym w zamian za winnicę. Dlatego też zapewne proboszcz z Valtrovic nie postrzegał wprowadzenia chrztów przy kościele filialnym jako czegoś złego – w odróżnieniu od swojego kolegi z Mistrřína 65 lat wcześniej.

⁷ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae* (dalej CDB), Pragae 1904–2007, I, nr 326, s. 300.

⁸ CDM VII, nr 433, s. 314–315.

⁹ CDM VIII, nr 79, s. 46.

¹⁰ Ciekawe, że obie miejscowości leżą po przeciwnych stronach Dyji, która w tych miejscach stanowi dosyć ważną przeszkodę. Wydaje się więc, że w procesie wyznaczania granic parafii potrzeby parafian nie grały (przynajmniej w tym konkretnym przypadku) zasadniczej roli.

¹¹ *...sic quod rector dicte parochialis ecclesie, qui pro tempore fuerit, per se vel per vicarium suum predictam Capellam in Rausenpruk accedere debeat et paruulos ibidem baptizare...*, CDM VIII, nr 79, s. 46.

¹² Ibidem.

Ważnym problemem jest sprawa obecności kleru przy kościołach filialnych. Na podstawie już wspomnianej sytuacji w Mistřinie i Šardicach można przypuszczać, że obecność księdza nie była wyłącznym przywilejem kościołów parafialnych – proboszcz w Mistřinie otrzymał przecież wtedy prawo mianowania przy filii w Šardicach „personam ydoneam”, a więc najpewniej kogoś w rodzaju swojego zastępcy. Sama obecność księdza przy kościele nie może więc być dowodem na to, że istniała przy nim parafia. Co więcej, terminologia używana na średniowiecznych Morawach dla określenia osób duchownych jest na tyle skomplikowana, a jednocześnie niestabilna, że często nawet z konkretnych wzmianek o księżach przy kościołach trudno wnioskować o charakterze kościoła. Jeżeli mamy do czynienia z terminami *rector ecclesiae parochialis* czy *parochianus*, istnienie parafii można przypuszczać. Natomiast wyrazy *sacerdos* i *presbyter* są zbyt niejednoznaczne i mogą oznaczać właściwie jakiegokolwiek księdza. Problematyczne jest też słowo *plebanus*, w literaturze czeskiej często interpretowane jako synonim proboszcza i dowód istnienia parafii. Pewnie często – być może w większości przypadków – tak rzeczywiście było, można jednak przytoczyć również przykład odwrotny. Jest nim dokument biskupa ołomunieckiego Hynka z 1332 roku, w którym biskup potwierdza nadanie dla kościoła filialnego w Liděřovicach blisko Dačic. Kościół ten, założony przez możnego Wilhelma z Landštejnu, określono tu *expressis verbis* jako filialny, a jednocześnie ksiądz przy tymże kościele nosi właśnie tytuł *plebanus*¹³. Przykład Liděřovic pokazuje jednocześnie, że także prawo patronatu nie odnosiło się wyłącznie do kościołów parafialnych, gdyż w dokumencie jest w związku z tamtejszym kościołem wyraźnie mowa właśnie o patronacie¹⁴.

Choć więc kategoria kościołów filialnych niewątpliwie istniała, nie ma oprócz ogólnego podporządkowania organizacyjnego właściwie żadnego wyraźnego znaku rozpoznawczego odróżniającego tę grupę obiektów sakralnych od kościołów parafialnych. Przykładem, jak bardzo zacierały się w niektórych przypadkach granice obu grup, niech będzie kościół św. Michała w Znojmie. Powstał on prawdopodobnie w XII wieku w aglomeracji przedlokacyjnej, rozwijającej się wtedy pod grodem książęcym w Znojmie, w ramach której funkcjonował – razem z kościołem św. Mikołaja – przypuszczalnie jako jeden z dwóch głównych ośrodków duszpasterskich. Po lokacji miasta, w 1226 roku jego pleban przegrał spór o to, która z obu świątyń będzie głównym kościołem parafialnym nowo powstającego miasta, a kościół podporządkowano parafii św. Mikołaja¹⁵. Mimo to św. Michał korzystał z daleko idącej autonomii, a nawet miał... własną filię, którą była kaplica św. Katarzyny na zamku królewskim¹⁶.

¹³ ...quod quia nobilis vir dominus Wilhelmus de Landstein suam, et predecessorum suorum procurare volens salutem ecclesiam in Luderzouicz, filialem ecclesie in Theczicz, per eum nuper constructam, vno laneo et vna area dotauit libere, et amplius dotare intendit, que ecclesia in Luderzouicz cum iure patronatus, et bonis iam vt premititur collatis, et conferendis ad ipsam in posterum **post mortem Peregrini ipsius ecclesie plebani**, qui per ipsum dominum Wilhelmum ad eam est presentatus et per nos confirmatus legitime ad dispositionem summi magistri et fratrum Hospitalis sancti Francisci in Pede Pontis Pragensis ordinis Cruciferorum cum stella pertinere debet perpetuo (wytluszczenie autora), CDM VI, nr 440, s. 336–337.

¹⁴ Por. W. Rozynekowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, s. 123.

¹⁵ CDB II, nr 285, s. 279.

¹⁶ CDM IV, nr 255, s. 233. Por. także: L. Jan, *Několik poznámek k nejstarší církevní organizaci na Znojmsku*, „Časopis Matice Moravské” 1997, 116, s. 39–50 oraz L. Konečný, *Geneze města Znojma a typy předlokační aglomerace*, „Archaeologia historica” 1985, 10, s. 153–160.

Należy zaznaczyć, że kościoły filialne stanowiły ważne uzupełnienie sieci kościołów parafialnych. Badanie sieci parafialnej na Morawach zachodnich wykazało istnienie 21 kościołów filialnych i kaplic (ze źródeł wynika, że granica między tymi dwiema kategoriami była raczej płynna) na ogólną liczbę 233 świątyń, znajdujących się na tym terenie w przeddzień wojen husyckich, a więc 9% ogółu¹⁷. Wzmianki dotyczące tego, czy kościół był parafialny lub filialny, występują jednak w źródłach najczęściej przypadkowo, można więc zakładać, że filii było więcej, choć przypuszczalnie nie więcej niż 20%. Skład grupy kościołów filialnych w pewien sposób ilustruje funkcję i dynamikę całej sieci parafialnej. Oprócz świątyń w małych miejscowościach, pełniących w stosunku do całej sieci duszpasterskiej prawdopodobnie od początku tylko funkcję uzupełniającą, występują jako filie często kościoły, które utraciły swoje znaczenie na rzecz innych, lub nowo założone, które jeszcze nie uzyskały pełni praw parafialnych. Jako przykład dla pierwszej grupy może służyć przedlokacyjny kościół św. Jana Chrzyciela w Jihlavie, którego znaczenie spadło w latach 40. XIII wieku po założeniu miasta Jihlavy. Funkcję parafialną przeniesiono wtedy na nową farę pod wezwaniem św. Jakuba, z uzasadnieniem, że stary kościół jest rzadko odwiedzany przez wiernych, a u św. Jakuba nabożeństwa odbywają się często i w obecności licznych wiernych¹⁸. Podobny proces spotykamy także w innych miastach, choć jego przebieg nie zawsze był taki sam. Podobnie jak w Jihlavie było w Telču, gdzie w XIV wieku zastąpiono stary kościół św. Ducha nowymi świątyniami parafialnymi Najświętszej Marii Panny (Stare Miasto) i św. Jakuba (Nowe Miasto)¹⁹. Inny obraz natomiast przedstawia miasto Jemnice: także tu przedlokacyjny kościół św. Jakuba zastąpiono (najprawdopodobniej pod koniec XIV wieku) nowym kościołem św. Stanisława, stary kościół, dużo mniejszy i znajdujący się poza obrębem murów miejskich, utrzymał jednak prawa parafialne przez bardzo długi okres: jeszcze w 1511 roku święty Stanisław w źródłach występuje tylko jako *capella*²⁰.

Kościoły filialne były więc ewidentnie grupą bardzo zróżnicowaną wewnątrz; znajdowały się w niej świątynie zarówno o znaczeniu marginalnym, przy których ruch liturgiczny był raczej skromny, jak i obiekty niewiele różniące się znaczeniem od pełnoprawnych kościołów parafialnych. Przy tym sytuacja pojedynczych kościołów kształtowała się najprawdopodobniej zupełnie indywidualnie, drogą aktów prawnych regulujących poszczególne sprawy, takie jak obecność księdza przy kościele, częstotliwość odprawianych nabożeństw, prawo chrztu, pogrzebu itd. Nic nie wskazuje na istnienie jakichkolwiek norm – choćby w sferze niepisanego zwyczaju – co do tego, jak powinien kościół filialny funkcjonować. Najwyraźniej jednak taka praktyka nie stała w sprzeczności z ówczesnymi wyobrażeniami na temat kształtu i funkcjonowania organizacji parafialnej²¹.

¹⁷ P. Jokeš, *Vznik a vývoj farní organizace*, s. 142.

¹⁸ CDM VII, Supplementa, nr 160, s. 784–785.

¹⁹ P. Jokeš, *Vznik a vývoj farní organizace*, s. 89–90.

²⁰ Ibidem, s. 49–50.

²¹ Do podobnych wniosków dochodzi W. Janssen, *Die Differenzierung der Pfarrorganisation in der spätmittelalterlichen Erzdiözese Köln. Bemerkungen zum Verhältnis von „capella dotata“, „capella curata“ und „ecclesia parochialis“*, „Rheinische Vierteljahrsblätter“ 1991, 55, s. 58–83. Por. E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2004, s. 53–56.

BRANCH CHURCHES AND THEIR PLACE IN THE PARISH SYSTEM IN MEDIEVAL MORAVIA

The text introduces the issue of branch churches in the context of parish system and functioning in medieval Moravia. The Czech literature has often depicted the medieval parish system on Czech territories as a structure divided into two clearly defined and explicitly varying groups: parish churches and branch churches. Yet different sources contain a more complex picture of branch churches as being a deeply diverse group in which there are both churches of marginal significance and temples not considerably differing from parish churches in terms of their status and function. The author presents several instances illustrating the position of branch churches in the parish system in medieval Moravia as well as reasons for changes in the status of churches and ways in which these changes were introduced.